

Fred Karlsson

Sworner kielen

ääne- ja motorikenne

Sisällys

ESIPUHE	7
MERKKIEN JA LYHENTEIDEN SELITYKSET	9
OSA I: JOHDANTO	11
1. FONOLOGIAN JA MORFOLOGIAN TEORIAA	12
1.1. Fonologia ja morfologia kielen osajärjestelmänä	12
1.2. Fonologinen ja morfologinen kompetenssi	18
1.3. Teoriatausta	28
2. SUOMEN YLEISKIELEN KÄSITE	43
OSA II: ÄÄNNERAKENNE	51
3. FONEEMIT	52
3.1. Vokaalit	52
3.2. Konsonanit	56
3.3. Foneemiparadegman monisysteemisyyttä	65
3.4. Erottavat piirteet	67
3.5. Kvantiteettiposition fonologinen tulkinta	70
3.6. Foneemien tekstifrekvenssit	73
3.7. Foneemit ja grafeemit	77
4. FONOTAKSI	81
4.1. Vokaalien fonotaksi	82
4.1.1. Kaksosvokaalit ja diftongit	82
4.1.2. Vokaalilyhymät	91
4.1.3. Kolmen ja neljän vokaalin jonot	94
4.1.4. Vokaalisointu	98
4.2. Konsonanttien fonotaksi	104
4.2.1. Sananalkuiset konsonanttijonot	104
4.2.2. Sanansisäiset konsonanttijonot	107
4.2.2.1. Neljän konsonantin jonot	107

© Fred Karlsson ja Werner Söderström Osakeyhtiö 1982

Ostajan kopiointioikeus

Tämän teoksen kopioiminen on tekijänoikeustlain (404/61, muut. 897/80) ja valokuvailain (405/61, muut. 898/80) mukaisesti kielletty lukuun ottamatta Suomen valtion ja Kopiosho r.y:n tekemästä sopimuksessa tarkemmin määriteltyä osittaista kopiointia opetusarkoituksiin.

WSOY:n graafiset laitokset Juva 1983

ISBN 951-0-11633-5

4.2.2.2. Kolmen konsonantin jonot	108
4.2.2.3. Kahden konsonantin jonot	116
4.2.2.4. Yhden konsonantin jonot	127
4.2.3. Sananloppuiset konsonanttijonot	128
4.2.4. Kaukovaikutuslaki	129
4.3. CV- ja VC-rajoitukset	130
4.4. Tavurakenne	133
5. FONOLOGISET SÄÄNNÖT	142
5.1. Artikulatoriset redukoimissäännöt	144
5.2. Sanatason prosodiset säännöt	150
5.3. Dissimilaatiot ja epenteesit	155
5.4. Fonologiset sovitussäännöt	160
6. PROSODIA	164
6.1. Junktuurit eli rajat	165
6.2. Lausepainotus ja sävelkulku	168
6.3. Ääniala, rytmii, jaksottelu, ääntämisen tarkkuus	175
OSA III: MUOTORAKENNE	179
7. MORFOLOGISET PERUSOMINAISUUDET	180
8. VAPAAAT MORFEEMIT	193
8.1. Vapaan morfeemin käsite	193
8.2. Perusmuodot ja taiputusryypit	197
8.2.1. Nominien perusmuodot ja taiputusryypit	197
8.2.2. Verbien perusmuodot ja taiputusryypit	207
8.3. Sanaluokkien kanoninen rakenne ja tekstifrekvenssit	215
9. MORFOSYNTAKTISET PIIRTEET, SIDONNAISET MORFEEMIT JA MORFOLEKSIKAALINEN SIIJOITUS	223
9.1. Morfosyntaktiset piirteet	225
9.2. Taiputuksen ja sananjohdon erot	231
9.3. Morfolaksi	246
9.4. Sääntöperäiset johdint m-operatioina	246
9.4.1. Johdosten ja johdinten ryypit	250
9.4.2. Substantiivinjohtimet (N-johtimet)	254
9.4.3. Adjektiviinjohtimet (A-johtimet)	254
9.4.4. Adverbiinjohtimet (ADV-johtimet)	257

9.4.5. Verbiinjohtimet (V-johtimet)	257
9.4.6. Yhteenveito: sääntöperäiset johdintmet	262
9.4.7. Leksikaalisuoneet johdokset ja johdintmet	263
9.4.8. Johdon m-operatiot sekä korrelaatio- ja mallisanajohto	268
9.5. Taiputuksen m-operatiot	277
9.5.1. Partitiivi	278
9.5.2. Monikon genetiivi	286
9.5.3. Illatiivi	290
9.5.4. Muut nominaaliset m-operatiot	293
9.5.5. 1. ja 2. infinitiivi, passiivi, potentiaali, akti, perfektin partisiippi	296
9.5.6. Imperfekti	303
9.5.7. Muut verbaaliset m-operatiot	304
9.6. Sidonnaisten morfeemien kanoninen rakenne ja tekstifrekvenssit	306
10. MORFOFONOLOGISET SÄÄNNÖT	312
10.1. Morfonologisten vaihteluiden tyypit	312
10.2. Vartalomuodostussäännöt	315
10.2.1. Vokaalivartalon muodostussäännöt	315
10.2.2. Konsonantivartalon muodostussäännöt	319
10.3. Morfonologiset vaihtelusäännöt	322
10.3.1. Astevaihtelu	322
10.3.1.1. Normaalit astevaihtelu	324
10.3.1.2. Käänteinen astevaihtelu	331
10.3.1.3. Monitavujen erikoisvaihtelu	335
10.3.2. Suffiksaalisen /n etiset vokaalimuutos-säännöt	337
10.3.3. Assibilaatio (TTISI-sääntö)	343
10.3.4. Alkukahdennus	348
10.3.5. Muut morfonologiset säännöt	350
11. KOKOAVAA TARKASTELUA	356
11.1. Sanamuotojen lukumäärä	356
11.2. Sanamuodot, perusmuodot ja säännöt	357
11.3. Paradigmat ja pintavaikutusyhteydet	362
11.4. Sanamuodon koheesio	370
KIRJALLISUUTTA	374

LIITE 1: SÄÄNTÖJEN LUETTELO	397
LIITE 2: TAULUKOIDEN, KAAVIOIDEN JA ASETELMIEN LUETTELO	401
ASIAHAKEMISTO	403

Esipuhe

Fonologia ja morfologia ovat olleet näkyvästi esillä niin Suomessa kuin muuallakin viime vuosien yleislingvistiisessä keskustelussa. Ajankohtaisia ongelmia ovat esim. fonologian ja morfologian suhde, fonologian abstraktisuus, sääntöjen luonne, sääntöjen ja leksiikaalisten edustumien suhde, sääntöjen produktiivisuus ja psykologinen todellisuus, klassisten taivutusparadigmien asema morfologian kuvauksessa, niiden sekä analogioiden suhde morfologian sääntöihin, fonologisen sääntöjen suhde foneettiseen substanssiin sekä äännettävyyden käsitteen asema fonologiassa. Selvästi on ollut havaittavissa lingvistien kasvava halu kuvata *kommunikatiivista kompetenssia*, syntyperäisen kielenkäyttäjän tosiasiallista äidinkielenensä tietotaitoa.

Tämän kirjan yhtenä tarkoituksena on olla perusteellinen, yleisajuinen kannanotto mainitun kaltaisiin teoreettisiin kysymyksiin. Taus-tana on yhden kielen (suomen yleiskielen) äänne- ja muotorakenne kaikkine yksityiskohtineen. Teoreettisessa lingvistiikassa ei ole aina ymmärretty tai myönnetty, miten tärkeää on, että ehdotetut teoriat ja mallit joutuivat kunnan testaukseen. Ainut tapa on yksityiskohtia myöten viedä läpi yhden tai useamman kielen mahdollisimman täydellinen kuvaus. Tämä on tärkeää ennen kaikkea sen takia, että kieliloppi — tai jokin sen osajärjestelmä — on enemmän kuin tuhansien yksittäisten elementtien ja sääntöjen summa. Kun nämä ovat interaktiossa keskenään, syntyy holistisesti kokonaisuus, jonka hahmottaminen usein edellyttää yksittäisten elementtien kuvausten muuttamista ja keskinäistä soveltamista. Vasta tämän jälkeen *kokonaisuus* kuvaa kohdetaan tyydyttävällä tavalla. Toivon, että ainakin tämä kävisi esityksestä ilmi.

Toinen tarkoitus on tuoda esille erityisiä spesifisiä suomen äänne- ja muotorakennetta koskevia havaintoja. Keskeisintä on kuitenkin teoreettisten ja deskriptiivisten aspektien yhdistäminen. Kumpikin hyötty olkein ymmärrettyinä toisesta.

Kielen kuvaus edellyttää sekä introspektion että empiiristen menetelmien käyttöä. Mitä laajempia kielen osia kuvataan, sitä epäluotettavampi pelkkä introspektio on. Olen yrittänyt perustaa kuvauksen teoreettiset väitteet mahdollisimman laajoihin ja luotettaviin aineistoihin. Suurta hyötystä on ollut siitä, että olen voinut käyttää Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen Suomen kielen kääntämissanakirjan noin 70 000 sanamuotoa käsittävää magneettinauhaa, sekä Suomen Kuvalehden puoli vuosikertaa (noin 600 000 sanamuotoa) käsittävää magneettinauhaa. Etenkin fonotaksin ja morfologisten produktiivisuussuhteiden kuvaus on näiden aineistojen avulla huomattavasti tarkentunut.

Kommunikatiivinen kompetenssi sisältää tietoja myös siitä, mitkä elementit ja säännöt ovat yleisessä käytössä, mitkä eivät. Pitkin matkaa luonnehditaan relevantteimpia sekä leksikaalisia että tekstifrekvenssitietoja: tavujen, sanaluokkien, taivutusryttypien, morfofonologisten sääntöjen sovelluskertojen jne. Tällaiset tiedot ovat keskeisiä, kun pyritään mallintamaan kielenkäyttäjien todellisia prosesseja.

Tieteellinen kuvaus edellyttää täsmällistä ilmausta, lingvistikassa mm. eksplisittisten sääntöjen käyttöä. Tätä olen tavoitellut. Toisaalta olen myös halunnut esittää säännöt mahdollisimman luettavassa muodossa. Siksi käytetään etupäässä foneettisten luokkien ja morfosyntaktisten kategorioiden epäformaalisia klassisia yleisnimityksiä eikä niinkään erilaisia piirteitä.

Kinnostuksen tässä kirjassa käsitelyihin asioihin herätti minussa noin 15 vuotta sitten prof. Kalevi Wiik. Eri aikoina käymämme lukemattomat keskustelut ovat merkinneet paljon. Samaten olen kiitollisuuden velassa prof. Per Linellille ja prof. Göran Karlssonille pitkäaikaisesta hedelmällisestä ajatustenvaihdosta. Prof. Tuomo Tuomi on ystävällisesti luovuttanut Helsingin yliopiston yleisen kielitieteen laitoksen käyttöön mainitut Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen magnetinauhat. ATK-erikoistutkija Kimmo Koskenniemi on taidokkaasti suorittanut kaikki tietokoneajot. Fil. kand. Anneli Pajunen ja fil. kand. Ulla Palomäki ovat ystävällisesti toimittaneet käyttööni fil. kand. Ulla Palomäki ovat ystävällisesti toimittaneet käyttööni fil. kand. Ulla Palomäki ovat ystävällisesti toimittaneet käyttööni fil. kand. Ulla Palomäki ovat ystävällisesti toimittaneet käyttööni. Lindstedt, fil. tri Martti Nyman ja fil. kand. Sylvia Soramäki ovat esittäneet hyvää kritiikkiä ja avustaneet käsikirjoituksen viimeistelyssä. Kiitän kaikkia lämpimästi. Heitä ei pidä syyttää kirjan puutteista.

Kiitokseni kohdistan myös Valtion humanistiselle toimikunnalle, jonka rahoituksen turvin osa teoreettisesta työstä sekä automaattinen tietojenkäsittely on voitu suorittaa (projekti "Suomen kielen automaattinen tunnistaminen ATK:n avulla"), sekä WSOY:n Kirjallisuuslaitölle, joka myös on tukenut kirjahanketta.

Helsingissä 22. 4. 1982

F.K.

Merkkien ja lyhenteiden selitykset

/a/	fonemi <i>a</i>
[a]	äänne tai allofoni <i>a</i>
< a >	grafeemi <i>a</i>
[a:]	pitkä <i>a</i> -äänne
á	puolipitkä <i>a</i> , joskus sivupainollinen <i>a</i> (konsonanttien osalta ks. al.)
·	tavunraja, esim. <i>ka.las.taa</i>
+	semanttisesti läpinäkymätön, morfologisesti läpinäkymä johdinraja, esim. <i>ost + jos</i>
(+)	semanttisesti ja morfologisesti läpinäkymätön johdinraja, esim. <i>ryij + jätidä</i>
#	sananraja, esim. <i>#hän# #tulee#</i>
≠	yhdyssananraja, esim. <i>kirja≠kauppa</i>
ñ	<i>n</i> , joka on käänteisessä astevaihtelussa, esim. <i>kinnas : kirnaan</i> (MFV-9b)
kallis'	perusmuoto, joka on vartalonmuodostussäännön (VM-9) alainen, esim. <i>kallis : kalliin</i>
kieli'	perusmuoto, joka on vartalonmuodostussäännön (VM-1) alainen, esim. <i>kieli : kielen</i>
käsi''	perusmuoto, joka on vartalonmuodostussäännön (VM-2) alainen, esim. <i>käsi : käden</i>
venex	perusmuoto, joka on mm. vartalonmuodostussäännön (VM-7) alainen
se : siinä	muodot <i>se</i> ja <i>siinä</i> kuuluvat samaan paradigmaan
haastoi ~	muodot <i>haastoi</i> , <i>haasti</i> ovat vapaassa vaihtelussa
haasti	johdin, joka liittyy vapaasti mihin tahansa vartaloon
(VAP/N)	ja muodosta substantiivijohdoksen
(V/A)	johdin, joka liittyy verbiin ja muodosta adjektiivin
Sort.	s-loppuinen sana, jonka morfologinen luokka on ordinaalilukusana
V	vokaali
C	konsonanti
C _{dent.}	dentaalinen konsonanti
a → b / c	<i>a</i> muuttuu <i>b</i> :ksi, kun vasemmalla on <i>c</i> ja oikealla <i>d</i>
$\begin{bmatrix} a \\ b \end{bmatrix} \rightarrow \begin{bmatrix} c \\ d \end{bmatrix}$	<i>a</i> muuttuu <i>c</i> :ksi ja <i>b</i> <i>d</i> :ksi
$\begin{Bmatrix} a \\ b \end{Bmatrix}$	joko <i>a</i> tai <i>b</i>

(a)

 \emptyset

*kla

$$\begin{array}{l}
 a > b \\
 V_a \quad V_a \\
 V_a \quad V_\beta
 \end{array}$$
a tai \emptyset (ei mitään)

nolla

jono *kla* on kielenvastainen; joskus: *kla* on historiallisesti rekonstruoitu muoto

a on historiallisesti muuttunut *b*:ksi

a on samanlaisia vokaalia

kaksi erilaista vokaalia